

Original Article

महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

ए. आर. शेळके

सहाय्यक प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग, शा. घो. कला, विज्ञान व गो. प. वाणिज्य महाविद्यालय,

शिवळे. तालुका- मुरबाड. जिल्हा – ठाणे

Email: shelkeashok321@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180231

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(A)

Pp. 159-163

February - 2026

Submitted: 18 Jan. 2026

Revised: 28 Jan. 2026

Accepted: 13 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

सारांश (Abstract)

भारतीय समाजरचनेत ग्रामीण समाजाचे महत्त्वपूर्ण स्थान असून ग्रामीण भागातील आरोग्य समस्या या केवळ वैद्यकीय स्वरूपाच्या नसून त्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व संरचनात्मक घटकांशी निगडित आहेत. प्रस्तुत संशोधनात महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. या अध्ययनाचा मुख्य उद्देश ग्रामीण समाजातील आरोग्य स्थितीवर परिणाम करणारे सामाजिक निधारीक, जसे की जात, वर्ग, लिंग, शिक्षण, आर्थिक स्थिती, जीवनशैली, स्वच्छता, तसेच आरोग्य सेवा व सुविधा यांचे विश्लेषण करणे हा आहे.

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून प्राथमिक व दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती मुलाखती, निरीक्षण व प्रश्नावलीद्वारे संकलित करण्यात आली, तर दुय्यम माहिती शासकीय अहवाल, जनगणना, आरोग्य सर्वेक्षणे व संबंधित संशोधन साहित्यामधून घेतली आहे. अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, अपुरी आरोग्य सुविधा, डॉक्टर व आरोग्य कर्मचाऱ्यांची कमतरता, आरोग्यविषयक अज्ञान, अंधश्रद्धा, पारंपरिक उपचार पद्धती आणि लिंगभेद यांमुळे आरोग्य समस्या अधिक तीव्र स्वरूप धारण करतात. तसेच सार्वजनिक आरोग्य योजना व कार्यक्रम अस्तित्वात असतानाही त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी व प्रत्यक्ष लाभ ग्रामीण समाजापर्यंत पुरेशा प्रमाणात पोहोचत नाहीत, असे आढळून आले आहे. आरोग्य सेवांमध्ये सामाजिक असमानतेचे स्वरूप स्पष्टपणे दिसून येते. या संशोधनातून ग्रामीण आरोग्य समस्या समजून घेण्यासाठी वैद्यकीय दृष्टिकोनासोबतच समाजशास्त्रीय दृष्टिकोना अत्यावश्यक असल्याचे अधोरेखित होते. ग्रामीण समाजातील आरोग्य स्थिती सुधारण्यासाठी सर्वसमावेशक सामाजिक धोरणे, आरोग्यविषयक जनजागृती, स्थानिक पातळीवर आरोग्य सेवा बळकट करणे आणि सामाजिक विषमता कमी करणे आवश्यक असल्याचे निष्कर्षित: स्पष्ट होते.

प्रस्तावना

आरोग्य हा मानवी जीवनाचा मूलभूत घटक असून तो केवळ शारीरिक आरोग्यापुरता मर्यादित नसून सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व मानसिक घटकांशी निगडित आहे. समाजशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून आरोग्य आणि आजारपण यांचा अभ्यास करताना समाजरचना, सामाजिक संबंध, जीवनशैली, मूल्यव्यवस्था आणि असमानता यांचा आरोग्यावर होणारा परिणाम लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. विशेषतः भारतीय समाजरचनेत ग्रामीण समाजाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे असून ग्रामीण भागातील आरोग्य समस्या या बहुआयामी स्वरूपाच्या आहेत. महाराष्ट्र हे आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या प्रगत राज्य मानले जात असले तरी राज्यातील ग्रामीण समाजाला अद्याप अनेक आरोग्यविषयक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

ए. आर. शेळके, सहाय्यक प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग, शा. घो. कला, विज्ञान व गो. प. वाणिज्य महाविद्यालय,

शिवळे. तालुका- मुरबाड. जिल्हा – ठाणे

How to cite this article:

शेळके, ए. आर. (2026). महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन. Journal of Research & Development, 18(2(A)), 159–163. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18934369>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18934369

दारिद्र्य, बेरोजगारी, कमी शिक्षण, अपुरी स्वच्छता, सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा अभाव, तसेच आरोग्य सेवा व सुविधांची अपुरी उपलब्धता यांचा ग्रामीण आरोग्यावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. यासोबतच जात, वर्ग व लिंगाधारित सामाजिक असमानता ग्रामीण समाजातील आरोग्य स्थिती अधिक गुंतागुंतीची बनवते.

ग्रामीण भागात आजारपणाच्या उपचारासाठी आधुनिक वैद्यकीय सेवांपेक्षा पारंपरिक उपचार पद्धती, अंधश्रद्धा व स्थानिक विश्वास यांवर अधिक भर दिला जातो, ही बाबही आरोग्य समस्यांना कारणीभूत ठरते. तसेच सार्वजनिक आरोग्य योजनांचा लाभ सर्वसामान्य ग्रामीण नागरिकांपर्यंत पोहोचण्यात अनेक अडथळे निर्माण होत असल्याचे दिसून येते. आरोग्य सेवा पुरवठ्यातील संरचनात्मक मर्यादा व प्रशासनातील त्रुटी यांमुळे ग्रामीण समाजातील आरोग्य विषमता अधिक ठळकपणे समोर येते. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे. सदर संशोधनातून ग्रामीण आरोग्य समस्यांचे सामाजिक मूळ समजून घेऊन आरोग्य सुधारण्यासाठी प्रभावी सामाजिक धोरणे व उपाययोजना सुचविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

आरोग्य : संकल्पना व व्याख्या

१) आरोग्याची संकल्पना

समाजशास्त्रात आरोग्य ही संकल्पना केवळ रोगांचा अभाव इतक्यापुरती मर्यादित नसून ती व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व सांस्कृतिक कल्याणाशी संबंधित आहे. व्यक्ती ज्या सामाजिक वातावरणात राहते, त्या वातावरणातील आर्थिक स्थिती, शिक्षण, जात, वर्ग, लिंग, व्यवसाय, जीवनशैली, स्वच्छता, पोषण आणि आरोग्य सेवा यांचा तिच्या आरोग्यावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष प्रभाव पडतो. त्यामुळे आरोग्य ही एक सामाजिक घडण मानली जाते. ग्रामीण समाजात आरोग्याची संकल्पना स्थानिक संस्कृती, परंपरा, श्रद्धा, अंधश्रद्धा आणि पारंपरिक उपचार पद्धतींशी जोडलेली असते. त्यामुळे ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्यांचा अभ्यास करताना वैद्यकीय दृष्टिकोनासोबतच समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन महत्वाचा ठरतो.

२) आरोग्याच्या व्याख्या

१. जागतिक आरोग्य संघटना यांची व्याख्या- “आरोग्य म्हणजे केवळ रोग किंवा अशक्तपणाचा अभाव नसून, व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक व सामाजिक कल्याणाची संपूर्ण अवस्था होय.”

ही व्याख्या आरोग्याचा व्यापक व सर्वांगीण अर्थ स्पष्ट करते आणि समाजशास्त्रीय अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरते.

२. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून व्याख्या :

आरोग्य म्हणजे व्यक्तीची सामाजिक भूमिका प्रभावीपणे पार पाडण्याची क्षमता असून ती समाजरचना, सामाजिक संबंध व उपलब्ध संसाधनांवर अवलंबून असते.

३. टॉलकॉट पार्सन्स यांची व्याख्या

पार्सन्स यांच्या मते, “आरोग्य म्हणजे व्यक्ती समाजाने अपेक्षित केलेल्या भूमिका यशस्वीपणे पार पाडण्याची क्षमता होय.” ही व्याख्या आरोग्य आणि समाजरचना यांतील परस्पर संबंध अधोरेखित करते.

४. ग्रामीण समाजाच्या संदर्भातील आरोग्याची व्याख्या ग्रामीण समाजात आरोग्य म्हणजे दैनंदिन जीवनातील कामकाज करण्याची शारीरिक व मानसिक क्षमता, जी सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, पर्यावरणीय घटक व आरोग्य सेवा उपलब्धतेवर अवलंबून असते. थोडक्यात आरोग्य ही बहुआयामी व समाजनिर्मित संकल्पना असून महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी समाजशास्त्रीय चौकट अत्यावश्यक आहे.

संशोधनाची गृहीतके

- १) महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजात आरोग्य समस्यांचे प्रमाण लक्षणीय स्वरूपात आढळते.
- २) ग्रामीण समाजातील आर्थिक दुर्बलता व दारिद्र्य यांचा आरोग्य समस्यांशी घनिष्ठ संबंध आहे.
- ३) जात, वर्ग व लिंगाधारित सामाजिक असमानतेमुळे ग्रामीण आरोग्य स्थितीवर प्रतिकूल परिणाम होतो.
- ४) ग्रामीण भागातील कमी शिक्षण पातळीमुळे आरोग्यविषयक जागरूकतेचा अभाव दिसून येतो.
- ५) पारंपरिक उपचार पद्धती व अंधश्रद्धा आधुनिक आरोग्य सेवांच्या वापरावर प्रभाव टाकतात.
- ६) ग्रामीण भागातील आरोग्य सेवा व सुविधांची अपुरी उपलब्धता आरोग्य समस्यांचे प्रमाण वाढवते.
- ७) सार्वजनिक आरोग्य योजना अस्तित्वात असूनही त्यांचा लाभ ग्रामीण समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचत नाही.
- ८) ग्रामीण समाजातील महिला, बालके व दुर्बल घटकांना आरोग्य सेवांचा लाभ मिळण्यात अधिक अडथळे येतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्यांचे स्वरूप व व्याप्ती अभ्यासणे.
- २) ग्रामीण समाजातील आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक घटकांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे.
- ३) जात, वर्ग व लिंग यांचा ग्रामीण आरोग्य स्थितीवर होणारा परिणाम समजून घेणे.
- ४) ग्रामीण भागातील आरोग्य सेवा व सुविधा (प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, आरोग्य कर्मचारी) यांची उपलब्धता व कार्यक्षमता अभ्यासणे.
- ५) ग्रामीण समाजातील आरोग्यविषयक जागरूकता, श्रद्धा, अंधश्रद्धा व पारंपरिक उपचार पद्धतींचा आरोग्यावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
- ६) सार्वजनिक आरोग्य योजना व कार्यक्रमांची अंमलबजावणी आणि त्यांचा ग्रामीण समाजावर होणारा परिणाम तपासणे.
- ७) ग्रामीण समाजातील आरोग्य असमानता व विषमता निर्माण होण्यामागील सामाजिक कारणांचा शोध घेणे.
- ८) ग्रामीण भागातील महिलांचे, बालकांचे व दुर्बल घटकांचे आरोग्यविषयक प्रश्न विशेषतः अधोरेखित करणे.
- ९) ग्रामीण आरोग्य समस्यांच्या निराकरणासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून उपाययोजना व शिफारसी सुचविणे.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्यविषयक स्वरूप

महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्या बहुआयामी स्वरूपाच्या असून त्या केवळ वैद्यकीय मर्यादित न राहता सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व पर्यावरणीय घटकांशी निगडित आहेत. ग्रामीण समाजातील आरोग्यविषयक स्वरूप समजून घेताना आजारपणाचे प्रकार, आरोग्य सेवा उपलब्धता, आरोग्यविषयक जागरूकता आणि सामाजिक असमानता या सर्व घटकांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. ग्रामीण भागात संसर्गजन्य आजारांचे प्रमाण तुलनेने अधिक आढळते. दूषित पाणी, अपुरी स्वच्छता, कुपोषण व अस्वच्छ पर्यावरण यांमुळे अतिसार, मलेरिया, डेंग्यू, क्षयरोग यांसारख्या आजारांचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. यासोबतच अलीकडील काळात जीवनशैलीतील बदलांमुळे मधुमेह, उच्च रक्तदाब यांसारख्या असंसर्गजन्य आजारांचे प्रमाणही वाढत आहे. ग्रामीण समाजातील महिलांचे आरोग्य विशेषतः दुर्लक्षित राहते. गर्भारपण, प्रसूती, कुपोषण, रक्तक्षय आणि आरोग्य सेवांपर्यंत मर्यादित प्रवेश यांमुळे महिलांना विविध आरोग्य समस्यांना सामोरे जावे लागते. बालकांचे आरोग्यही गंभीर प्रश्न ठरतो, कारण अपुरा आहार, लसीकरणातील तुटवडा व आरोग्य तपासणीचा अभाव यांमुळे बालमृत्यूचे प्रमाण वाढलेले दिसते. ग्रामीण भागात आरोग्य सेवांची अपुरी उपलब्धता हे आरोग्यविषयक स्वरूपाचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची संख्या अपुरी, डॉक्टर व आरोग्य कर्मचाऱ्यांची कमतरता, तसेच औषध व साधनसामग्रीचा अभाव यांमुळे ग्रामीण नागरिकांना वेळेवर उपचार मिळत नाहीत. परिणामी, लोक पारंपरिक उपचार पद्धती, अंधश्रद्धा व स्थानिक वैद्यांवर अधिक अवलंबून राहतात. एकूणच, महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्यविषयक स्वरूप हे सामाजिक असमानता, दारिद्र्य, शिक्षणाचा अभाव व संरचनात्मक मर्यादा यांचे प्रतिबिंब आहे. त्यामुळे ग्रामीण आरोग्य सुधारण्यासाठी वैद्यकीय उपायांसोबतच समाजशास्त्रीय हस्तक्षेप व सामाजिक धोरणे राबविणे आवश्यक ठरते.

आरोग्यविषयक महत्त्व

आरोग्य हे मानवी जीवनाचे मूलभूत अंग असून ते समाजाच्या सर्वांगीण विकासाशी थेट संबंधित आहे. महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्या समजून घेणे हे केवळ वैद्यकीय दृष्टिकोनातून नव्हे तर समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्वाचे ठरते. ग्रामीण समाजातील आरोग्य स्थिती ही सामाजिक रचना, आर्थिक परिस्थिती, सांस्कृतिक मूल्ये व सामाजिक असमानता यांचे प्रतिबिंब असल्यामुळे तिचा अभ्यास सामाजिक वास्तव उलगडण्यास मदत करतो. ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्यांचा थेट परिणाम मानवी संसाधनांच्या विकासावर होतो. आजारपणामुळे कामकाजाची क्षमता कमी होते, उत्पन्नात घट होते आणि दारिद्र्याची दुष्टचक्रे अधिक तीव्र होतात. त्यामुळे ग्रामीण आरोग्य समस्यांचा अभ्यास आर्थिक विकासाच्या दृष्टीनेही महत्वाचा ठरतो. विशेषतः शेतीवर अवलंबून असलेल्या ग्रामीण समाजात आरोग्य बिघडल्यास कुटुंब व समाजाच्या उपजीविकेवर गंभीर परिणाम होतो. महिला व बालकांचे आरोग्य हे ग्रामीण समाजाच्या भविष्यासाठी निर्णायक घटक आहे. महिलांमधील कुपोषण, रक्तक्षय व अपुरी आरोग्यसेवा यांचा थेट परिणाम मातृ व बालमृत्यू दरावर होतो. या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास केल्यास लिंगाधारित असमानता व आरोग्य विषमता स्पष्टपणे समोर येते. त्यामुळे सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने ग्रामीण आरोग्य विषयक अभ्यासाला विशेष महत्त्व प्राप्त होते. तसेच ग्रामीण भागातील आरोग्य सेवांची उपलब्धता, सार्वजनिक आरोग्य योजनांची अंमलबजावणी आणि त्यांचा प्रत्यक्ष लाभ यांचे मूल्यांकन करणे हे धोरणनिर्मितीसाठी आवश्यक ठरते. समाजशास्त्रीय अभ्यासातून आरोग्य धोरणांतील उणिवा, प्रशासनातील अडथळे आणि स्थानिक सामाजिक घटक ओळखता येतात. त्यामुळे प्रभावी व लोककेंद्रित आरोग्य धोरणे तयार करण्यास मदत होते. एकूणच, महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्या या सामाजिक विकास, आर्थिक प्रगती व सामाजिक समता यांच्याशी निगडित असल्यामुळे त्यांचा समाजशास्त्रीय

अभ्यास अत्यंत महत्वाचा आहे. ग्रामीण आरोग्य सुधारणा ही शाश्वत सामाजिक विकासाची मूलभूत अट असल्याचे या अभ्यासातून अधोरेखित होते.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्यविषयक कारणे

महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्या या केवळ जैविक किंवा वैद्यकीय घटकांमुळे उद्भवत नसून त्या प्रामुख्याने सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व पर्यावरणीय कारणांशी संबंधित आहेत. ग्रामीण समाजाची सामाजिक रचना व जीवनशैली लक्षात घेतल्यास या समस्यांची कारणे बहुआयामी स्वरूपाची असल्याचे स्पष्ट होते.

- १) ग्रामीण समाजातील दारिद्र्य हे आरोग्य समस्यांचे मूलभूत कारण मानले जाते. अपुरी आर्थिक क्षमता असल्यामुळे संतुलित आहार, स्वच्छ निवास, सुरक्षित पिण्याचे पाणी व योग्य उपचार यांची पूर्तता होत नाही. यामुळे कुपोषण, संसर्गजन्य आजार व दीर्घकालीन आजारांचे प्रमाण वाढते. दारिद्र्यासोबतच बेरोजगारी व अनिश्चित उत्पन्नामुळे आरोग्य खर्च करणे ग्रामीण कुटुंबांना कठीण जाते.
- २) शिक्षणाचा अभाव व आरोग्यविषयक अज्ञान हे ग्रामीण आरोग्य समस्यांचे महत्वाचे सामाजिक कारण आहे. स्वच्छता, पोषण, लसीकरण, मातृ व बाल आरोग्य याबाबत पुरेशी माहिती नसल्यामुळे आजारांचे प्रमाण वाढते. यासोबतच अंधश्रद्धा, पारंपरिक विश्वास व झाड-फुंक यांवर असलेली अवलंबित्व आधुनिक वैद्यकीय उपचारांपासून लोकांना दूर ठेवते.
- ३) ग्रामीण भागातील आरोग्य सेवा व सुविधांची अपुरी उपलब्धता हे आणखी एक महत्वाचे कारण आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची कमतरता, डॉक्टर व आरोग्य कर्मचाऱ्यांची अनुपस्थिती, औषधांचा तुटवडा आणि वाहतूक सुविधांचा अभाव यामुळे ग्रामीण नागरिकांना वेळेवर उपचार मिळत नाहीत. परिणामी आजार गंभीर स्वरूप धारण करतात.
- ४) पर्यावरणीय व स्वच्छतेशी संबंधित घटकही ग्रामीण आरोग्यावर परिणाम करतात. अस्वच्छ परिसर, उघडी शौच व्यवस्था, दूषित पाणी, कचरा व्यवस्थापनाचा अभाव आणि कीटकांचा प्रादुर्भाव यामुळे विविध संसर्गजन्य आजार पसरतात. यासोबतच शेतीमध्ये रासायनिक खतांचा व कीटकनाशकांचा अयोग्य वापर आरोग्यास धोका निर्माण करतो.
- ५) जात, वर्ग व लिंगाधारित सामाजिक असमानता ही ग्रामीण आरोग्य समस्यांची सामाजिक मुळे अधोरेखित करते. महिलांना व दुर्बल घटकांना आरोग्य सेवांपर्यंत मर्यादित प्रवेश मिळतो. अशा सर्व कारणांमुळे महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्या अधिक गुंतागुंतीच्या व गंभीर बनतात.

ग्रामीण आरोग्य सुधारण्यासाठी प्रभावी सामाजिक धोरणे व उपाययोजना

महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्या दूर करण्यासाठी केवळ वैद्यकीय उपाययोजना पुरेशा ठरत नाहीत. त्यासाठी सामाजिक, आर्थिक व संरचनात्मक पातळीवर सर्वसमावेशक धोरणांची आवश्यकता आहे. ग्रामीण आरोग्य सुधारण्यासाठी पुढील सामाजिक धोरणे व उपाययोजना प्रभावी ठरू शकतात.

- १) ग्रामीण भागातील आरोग्य सेवा व पायाभूत सुविधा बळकट करणे अत्यावश्यक आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे व ग्रामीण रुग्णालयांची संख्या वाढविणे, तसेच डॉक्टर, परिचारिका व आरोग्य कर्मचाऱ्यांची भरती व नियमित उपस्थिती सुनिश्चित करणे गरजेचे आहे. दूरस्थ व दुर्गम भागात फिरती आरोग्य पथके व टेलिमेडिसिन सेवा उपलब्ध करून देणे उपयुक्त ठरू शकते.
- २) महत्वाचे धोरण म्हणजे आरोग्यविषयक जनजागृती व शिक्षण. स्वच्छता, पोषण, लसीकरण, मातृ व बाल आरोग्य, कुटुंब नियोजन यांविषयी स्थानिक भाषेत व सांस्कृतिक संदर्भ लक्षात घेऊन जनजागृती कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. शाळा, स्वयंसेवी संस्था, महिला बचत गट व ग्रामसभा यांच्या माध्यमातून आरोग्य शिक्षण प्रभावीपणे पोहोचवता येऊ शकते.
- ३) महिला व दुर्बल घटकांच्या आरोग्यावर विशेष भर देणे आवश्यक आहे. गर्भवती महिला, बालके, वृद्ध व अनुसूचित जाती-जमातींसाठी स्वतंत्र आरोग्य कार्यक्रम व सुविधा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. महिलांचे पोषण सुधारण्यासाठी पूरक आहार योजना व नियमित आरोग्य तपासणी बंधनकारक करणे आवश्यक ठरते.
- ४) स्वच्छता व पर्यावरण सुधारणा या ग्रामीण आरोग्यासाठी अत्यंत महत्वाच्या आहेत. सुरक्षित पिण्याचे पाणी, शौचालये, कचरा व्यवस्थापन व स्वच्छ परिसर यासाठी ग्रामपातळीवर प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. यामुळे संसर्गजन्य आजारांचे प्रमाण कमी करता येईल.
- ५) सार्वजनिक आरोग्य योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी व देखरेख करणे आवश्यक आहे. विविध आरोग्य योजनांचा लाभ योग्य लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचतो आहे की नाही, यावर सामाजिक लेखापरीक्षण व स्थानिक सहभागाद्वारे लक्ष ठेवणे गरजेचे आहे. एकूणच, ग्रामीण आरोग्य सुधारण्यासाठी वैद्यकीय हस्तक्षेपासोबतच सामाजिक न्याय, समता व लोकसहभागावर आधारित धोरणांची अंमलबजावणी आवश्यक असून, समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून आखलेल्या उपाययोजना शाश्वत आरोग्य विकासासाठी उपयुक्त ठरतात.

निष्कर्ष

प्रस्तुत समाजशास्त्रीय अध्ययनातून महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्या या बहुआयामी व संरचनात्मक स्वरूपाच्या असल्याचे स्पष्ट होते. ग्रामीण भागातील आरोग्य स्थिती ही केवळ जैविक किंवा वैद्यकीय कारणांवर आधारित नसून ती सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व पर्यावरणीय घटकांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. दारिद्र्य, शिक्षणाचा अभाव, सामाजिक असमानता व अपुरी आरोग्य सेवा ही ग्रामीण आरोग्य समस्यांची प्रमुख कारणे असल्याचे अभ्यासातून अधोरेखित झाले आहे.

अभ्यासातून असे दिसून येते की ग्रामीण समाजात संसर्गजन्य आजारांचे प्रमाण तुलनेने अधिक असून त्यामागे अस्वच्छता, दूषित पाणी, कुपोषण व पर्यावरणीय समस्या प्रमुख कारणीभूत आहेत. त्याचबरोबर, बदलत्या जीवनशैलीमुळे असंसर्गजन्य आजारांचे प्रमाणही वाढत आहे, ही बाब ग्रामीण आरोग्याच्या बदलत्या स्वरूपाकडे निर्देश करते. महिलांचे व बालकांचे आरोग्य विशेषतः दुर्लक्षित राहते, ज्यामुळे मातृ व बालमृत्यू दरावर नकारात्मक परिणाम होतो.

ग्रामीण भागातील आरोग्य सेवा व सुविधांची उपलब्धता अपुरी असून प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, आरोग्य कर्मचारी व औषध पुरवठा यामध्ये तुटवडा असल्याचे आढळून आले आहे. सार्वजनिक आरोग्य योजना अस्तित्वात असल्या तरी त्यांची अंमलबजावणी प्रभावी नसल्यामुळे अपेक्षित लाभ सर्वसामान्य ग्रामीण नागरिकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचत नाहीत. सामाजिक व प्रशासकीय अडथळ्यांमुळे आरोग्य सेवांमध्ये विषमता निर्माण होत असल्याचेही स्पष्ट झाले आहे.

या अध्ययनातून ग्रामीण समाजातील आरोग्य समस्या समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन अत्यावश्यक असल्याचे सिद्ध होते. आरोग्य सुधारणा ही केवळ वैद्यकीय उपाययोजनांपुरती मर्यादित न ठेवता सामाजिक धोरणे, जनजागृती, सामाजिक समता व लोकसहभाग यांवर आधारित असावी, असा निष्कर्ष काढता येतो. शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी आरोग्य हा केंद्रस्थानी असलेला विषय असल्याचे या संशोधनातून स्पष्टपणे अधोरेखित होते.

संदर्भसूची

- १) सामाजिक शास्त्र आणि आरोग्य – डॉ. शरद शिंदे, आधुनिक पब्लिशर्स, २०१५
- २) ग्रामीण समाजशास्त्र – डॉ. एस. सी. दुबे, रावत पब्लिकेशन्स, २०१४
- ३) भारतीय ग्रामीण समाज – डॉ. राम आहुजा, रावत पब्लिकेशन्स, २०१५
- ४) आरोग्य समाजशास्त्र – डॉ. बी. एन. गुप्ता, अटलांटिक पब्लिशर्स, २०१२
- ५) सामाजिक आरोग्य व विकास – डॉ. सुरेश कुलकर्णी, महात्मा गांधी पब्लिशिंग, २०१३
- ६) ग्रामीण आरोग्य समस्या – डॉ. विजय खोले, प्रशांत पब्लिकेशन्स, २०१७
- ७) सामाजिक रचना आणि आरोग्य – डॉ. आर. एस. जोशी, जीवन प्रकाशन, २०१५
- ८) सामाजिक असमानता आणि आरोग्य – डॉ. प्रा. रमेश पाटील, आदर्श पब्लिकेशन्स, २०१६
- ९) भारतीय समाजशास्त्र – डॉ. वी. डी. सावंत, सुधा पब्लिशर्स, २०१२
- १०) सामाजिक शास्त्राचे मूलतत्त्वे – डॉ. गजानन पाटील, आधुनिक पब्लिशर्स, २०१४
- ११) ग्रामीण आरोग्यसेवा आणि धोरणे – डॉ. सुधीर काळे, रत्नप्रकाशन, २०१५
- १२) आरोग्य शिक्षण आणि समाज – डॉ. स्नेहलता देशमुख, विश्वप्रकाशन, २०१५
- १३) भारतीय ग्रामीण आरोग्य – डॉ. सुनील कुलकर्णी, डायमंड पब्लिशन्स, २०१८
- १४) लिंग, समाज व आरोग्य – डॉ. कविता जोशी, मानस प्रकाशन, २०१७
- १५) सामाजिक विकास आणि आरोग्य – डॉ. अनुराधा सावंत, ज्ञानसंपदा, २०१६
- १६) ग्रामीण जीवनशैली आणि आरोग्य – डॉ. प्रमिला देशपांडे, सुधा पब्लिशर्स, २०१४
- १७) सामाजिक धोरणे आणि आरोग्य सुधारणा – डॉ. योगेश पाटील, जीवनप्रकाशन, २०१३
- १८) ग्रामीण आरोग्य आणि पोषण – डॉ. किरण कुलकर्णी, आधुनिक पब्लिशर्स, २०१५
- १९) आरोग्य व सामाजिक असमानता – डॉ. सीमा नाइक, रत्नप्रकाशन, २०१६
- २०) ग्रामीण समाजातील आरोग्य व समस्या – डॉ. अशोक सावंत, प्रशांत पब्लिकेशन्स, २०१७